

Mirosław Furmanek (Wrocław)

(review) Jerzy Libera and Krzysztof Tunia (eds.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych* [*Megalithic idea in burial rites of the Funnel Beaker culture*], Lublin – Kraków 2006, Instytut Archeologii i Etnologii PAN – Oddział w Krakowie, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie; 438 pages including numerous illustrations; English summary.

The issue of megaliths is one of the most popular problems undertaken by archaeologists, and monumentalism of the structures and an aura of mystery surrounding them for ages has stimulated the imagination of not only professionals. Polish archaeologists have had remarkable achievements in research on the issue for years. Significant intensification of research, mainly fieldwork, has taken place in Poland in recent years, and at the same time those discoveries are not connected with the areas of Kuyavia or Pomerania, which were most often associated with megaliths, but with south-eastern Poland. The need for summing up hitherto existing research on the issue was the reason for organizing an international conference which took place in December 2002 in Igołomia. It was organized by the Institute of Archaeology and Ethnology of Polish Academy of Science, Kraków Branch, and the Institute of Archaeology of the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. The result of the conference is a book edited by Jerzy Libera and Krzysztof Tunia. The thoroughly edited publication comprises almost 500 pages and carries an extensive collection of 28 articles dealing with various aspects of megalithism among Funnel Beaker communities.

The volume is opened by an article by Janusz Kruk: *Megaliths in the European Neolithic (a brief review of the issues)*, which in a synthetic way introduces the mosaic of the problems connected with various stone constructions, described commonly as megaliths. The author underlines the toughness of those monumental constructions and shows the variety of functions they fulfilled in the societies which built them, as well as their influence on the later recipients, mainly researchers. Physical durability of those monuments was connected with symbolic durability mirrored by miscellaneous rituals performed in those places, although the sense of those rituals was already different than their

creators. Monumentalism and durability were connected with huge effort put into carrying them and application of sufficient techniques and significant involvement of the community of their constructors. The author based the estimation of the effort and means connected with the construction work on his earlier studies. He also brings forward significant knowledge of astronomy and existence of metric systems (the megalithic yard theory). He underlines the meaning of the recent discoveries of megalithic graves and burial grounds outside the hitherto most commonly known area of their occurrence in the lowland area, especially in south-eastern Poland, where besides the stone construction features some wood and earth constructions are discovered, and among them the distinguishable cemetery and ceremonial site in Slonowice. The author introduces also the most outstanding and the most famous examples of megalithic features in Europe (e.g.: Stonehenge, Newgrange, Knowth, Carnac). The presentation of the views on the origin of "megalithic idea" leads to the discussion about the generational character of formulating the hypotheses concerning erection and function of those constructions. The skeptical opinion expressed by the author at the end of the article, that "enormous expansion and diversity as well as ambiguity of many aspects of the megalithic idea impose restrictions, on the possibilities of its rational and scientific justified explanation", should become an inspiration to further research.

The work by Jacek Wierzbicki: *Megaliths of the Funnel Beaker culture – are they graves only?* is also devoted to some synthetic issues. The author reviews various concepts of their function, based on the literature as well as his own research. He emphasizes that the funeral function was not the only, and frequent lack of burials in the features recognized as graves leads to question whether such was their function. The funeral function was undoubtedly connected with the sacral function, and the variety of the materials found in the context of megaliths confirm performance of many rituals in their vicinity. They played also a significant role in the spatial organization, especially in the context of ownership manifestation. Those concepts may be divided into two groups, in which megaliths constitute the centre of the territory or exist on its borders (the space arrangement function and the supply function). The communicative function is connected with the system of routes connecting TRB settlement clusters, which was being formed at that time. A controversial problem is what was the influence of the megaliths on the course of those hypothetical routes, or maybe the situation was reverse: the monuments are located in the vicinity of already existing routes. The culture creating function shall be connected with spreading of Neolithic subsistence, and their emergence accompanied transformation processes of hunter-gathering communities into farming and pastoral. Their functioning failed to decline together with disappearance of their constructors, and they still play variety of roles among many social groups: from the stone material source, through touristic attractions, to pagan rituals centres.

The article by Jerzy T. Bąbel: *Psychoactive means in central European megalithic cultures. The problem outline*, is also connected with the issue of rituals and the role of

stupefactive in them. That subject has been rarely undertaken by archaeologists so far. The author with admirable erudition introduces an intercultural study of natural psychotropic substances utilisation in various cultures, searching at the same time for the evidence of their usage in megalithic cultures. Besides the palaeobotanical evidence, the utilisation of those substances may be indicated by some elements of material culture, amongst which collared flasks are the ones which would be particularly suggestive, especially some specific forms resembling poppy-heads. A new interpretation of clay objects hitherto commonly regarded as crucibles, supported by physiochemical analysis by Longina Kozłowska: *A qualitative analysis of chemical composition of material remains — of the deposits remaining on the objects from Ćmielowo...*, eliminates the possibility of their utilisation in metallurgy, and allows the author treat them as pipes. The interpretation of miniature vessels as glasses raises certain doubts and savours of the actualism trap.

The paper *The research on the genesis of Kuyavian barrows* by Seweryn Rzepecki is devoted to an attempt at explanation of the origin of Kuyavian barrows. Their appearance is a sign of wider structural changes in the Kuyavian community. Discussing the genesis of Kuyavian barrows, two main groups of hypotheses may be mentioned. The first perceives their development as an effect of local transformations, and the second indicates that the inspiration shall be looked for in some other place, especially in the west of Europe. The author is an adherent of the concept perceiving Kuyavian barrows as one of the elements of a wider set of cultural characteristics, which had a decisive influence on rise of the TRB. Accepting homogeneous character of this form of burials, he indicates a relationship between their rise and the Paris Basin and Normandy.

The Kuyavian Region, where the most commonly known signs of megalitism on the Polish lands have been found, is referred to in the article *Quasi megalithic graves in early agrarian societies in Kuyavian Plateau 4500–2000 BC. Remarks on current problems* by Aleksander Koško, which mentions, however, its less spectacular forms i.e. so called quasi megalithic graves of pebble or wooden and earth structures. The author presents an example of such a grave discovered in Sławsko Dolne, site 34. This grave was founded in the second half of the fourth millennium BC by the TRB community. Five graves of that culture were found within its borders, and one was embedded into the existing mound by the Globular Amphorae culture (further GAC). The calibration of the second of the radiocarbon dates presented in the paper requires verification, referring to a GAC grave ($4620 \pm 70 \text{BP} \approx 3250 \pm 95 \text{BC}$). The materials found in the grave in Sławsko Dolne suggest the influence of the tradition deriving from a Małopolska south-eastern group TRB.

Much new information on burial rites of the TRB community in Kuyavia may be found in the paper by Lucyna Domańska: *Megalithic cemetery of the Funnel Beaker culture in Łącko, Inowrocław district*. The research carried out for many years allowed to uncover a settlement of the Sarnowo stage as well as megalithic graves erected within its borders, which were earlier believed to be houses relics. Besides the observation concerning the relationship between the graves and the older settlement, the constructional elements of

a grave as well as the stages of its erection and functioning, the radiocarbon dating of the posts which belonged to the construction preceding the erection of grave 2, especially the samples of an organic substance (tar) found on a clay spoon connected with the time, when the grave was built, i.e. 5010 ± 70 BP.

The issues of megalithic graves in Kuyavia are the subject of the article by Małgorzata Rybicka: *Some remarks on the chronology and distribution of megalithic graves in the Kuyavian cemeteries of the Funnel Beaker culture*. The author sums up information concerning dating of megalithic graves in Kuyavia and analyses their spatial distribution within the cemeteries the most extensively examined. The author presents an opinion that on the basis of sparse (3) radiocarbon dates it is impossible to estimate the time when megalithic graves appeared and vanished in Kuyavia. The stratigraphic data and grave goods from individual graves fail to enable unambiguous estimating of their chronology as well. It may be only stated that TRB megaliths in Kuyavia were probably built in the early Wiórek stage. The rule identified by the author, although not submitted to interpretation, is grouping of the graves within individual cemeteries into fan-shaped clusters constituting of three structures. Three kinds of graves may be identified on the basis of the morphological features: without internal divisions with a main grave placed 3–5 m from the grave head; with a head part added to a prior existing grave; graves with sacral structures occurring within. The analysis of artifacts, orientation and constructional elements leads to distinguishing three groups of cemeteries, which may be caused by chronological differences. On this occasion it is worth mentioning the shortcomings of archaeological evidence concerning megalithic graves in Kuyavia, although that area is a site of extensive research, and information about it is used in all monographic studies (e.g.: few dates, lack of plans from many sites, excavations limited to heaps only).

Certain suggestions made by Małgorzata Rybicka on the similarity between the ways of spatial arrangement in cemeteries and single graves and the forms of spatial arrangement of TRB settlements are developed by Andrzej Pelisiak in the article: *Megalithic graves. New interpretation possibilities?* Author's extensive experience and many years' research on "lowland" sedimentary materials prompted him to introduce an interesting hypothesis connected with the existence of an integrated system of shaping and arranging space at various levels of its organisation and sites of a different function. Observations of shared features and differences in spatial arrangement of TRB settlements and the relation between them and the natural environment conditions, as well as the ways of graves' spatial arrangement bring up a question whether we encounter here solely formal similarities resulting from close connections between everyday houseworks or effects of activities resulting from symbolic ideas. This article, although disputable, inspires further research.

Similar issues are discussed in the article *Spatial arrangement of sites with Kuyavian graves and its symbolics* by Renata Zych. The author analyses thoroughly some elements of cemeteries with Kuyavian graves occurring in several clusters: Middle Pomeranian, West Pomerania and Kuyavia-Chełmno area. The analysis leads the author to a conclusion,

that in spite of some shared features, such as monumentalism and shape, they vary significantly. It is supposed to be the result of a major role of the local tradition, not some interregional megalithic idea ("religion"). The author rejects as well the influence of Danubian building tradition on the development on the form of graves which were in her opinion are connected with the existence of hierarchisation in the TRB society, accepting Bruce Trigger's Marxist interpretation of graves role and controversial assumptions economic rationality of Neolithic communities.

Jerzy T. Bąbel in his article *An attempt to reconstruct a megalithic barrow from site V in Broniszowice, adm. district Ostrowiec Świętokrzyski*, starts from a different assumption. He assumes the existence of syncretical character of various spheres of Neolithic human functioning, for whom economic practice separated today and even the simplest utilitarian actions were closely connected to symbolic ideas. Therefore it was not *homo oeconomicus* who built the barrows but *homo religiosus*. Using the results of his own excavation works in Broniszowice, the author tries to reconstruct the form of the barrow and the sequence of the activities connected with its raising and ceremonial usage. Introducing a reconstruction of an ideal barrow plan he comes to the conclusion, that a fixed module of length measurement functioned among its builders (reference to the hypothesis of so called megalithic yard).

The article *Kuyavian graves in Chełmno land* by Stanisław Kukawka, Jolanta Małecka-Kukawka and Bogusława Warzykowska presents information on megalithic features non-existing today, but noted in the archival information connected with the activity of 19 c. researchers, mainly G. Ossowski. The paper makes us aware that so many of those objects disappeared irretrievably from the cultural landscape. Among the mentioned sites, the one that deserves a particular attention is the double barrow from Dźwierzyno.

Barbara Matraszek (*Megalithic barrow in Rybno, Sochaczew district*) describes, on the basis of archival data as well, the results of the research on the megalithic barrow in Rybno carried out in 1935 by Konrad Jażdżewski. It is the most south-east located object connected with the Kuyavian cluster of megalithic cemeteries.

The startling discoveries of the megalithic barrows in Lower Silesia are discussed in the article by Włodzimierz Wojciechowski and Piotr Cholewa (*Kuyavian barrows of the Funnel Beaker culture in Lower Silesia*). It presents the first two excavation seasons of one of the barrows from the cemetery uncovered in Muszkowice Forest near Henryków. The discovered elements of the barrow construction explicitly indicate its genetic connections with the Kuyavian type barrows. Their appearance in the Sudety Foreland zone is interpreted as an effect of the TRB representatives migration, who came from Kuyavia or Wielkopolska.

Miroslaw Šmid (*Moravian barrow cemeteries of the Funnel Beaker culture*) introduces a summary of the research on the barrow cemeteries that have been carried out hitherto. Since the 70's of the 20 c., the author, who is a meritorious researcher of Moravian Neolith, has carried out numerous excavations of cemeteries and their wide settling

context, particularly KPL hillforts that accompanied them. Today, eighteen cemeteries of that kind are known, and they are mainly located in the Moravia river basin, in the vicinity of Olomouc and Prostejov, reaching in single cases to Svitava on the west. The cemeteries are mainly located on the south and south-eastern hill slopes, and in the authors opinion the main role in barrows' orientation played the position of the Moon. The number of mounds at individual sites varies; usually there are 20–30 of them. The cemeteries occur mainly in the vicinity of settlements, separated with a distinct morphological form (an erosive ditch). Existing research allow dividing barrows into four basic kinds on the basis of the constructional elements and forms of burial rites: mounds with a compact stone pavement containing inhumations; mounds with stone small walls containing cremation burials; mounds without stone constructions containing cremation burials; and mounds with a compact stone pavement containing cremation burials. Average dimensions of the barrows are approx. 3.6 x 8 m and are close to the size of Neolithic houses. The barrow construction analysis indicates that their raising was a single act. Rich grave goods of children burials draw a particular attention. In the cremation graves, the remains of the dead were placed in urns. The urns or the pots covering them frequently have deliberately drilled holes. Crashing the axes, which remained an element of grave goods, was connected with ritual endeavour. The author identifies three stages of mound cemeteries development. The oldest is connected with the Baalberg stage (IB TRB stage in Moravia according to Šmid) and is characterised by the presence of compact stone pavements containing inhumations and appearance of cremation. In the second stage (the Drahanovice stage, IIb TRB stage according to Šmid) mounds with stone small walls occur containing only cremation burials. The third stage (the Ohrozim stage) is characterised by the presence of the mounds without stone constructions or with constructions that were transformed. The origin of the oldest stages is linked to Baalberg mounds from the Saale river basin, and younger with chamberless barrows. The lack of radiocarbon dating of those objects is noticeable, which hinders placing them on the time scale; however, that problem occurs not only in Moravian cemeteries.

The presentation of discoveries made in south-eastern Poland constitutes a significant part of the book. In the paper by Piotr Włodarczak: *The Chronology of the south-east group of the Funnel Beaker culture in the light of radiocarbon dates*, we find chronological context of megalithic idea development in this region, due to sparse dating of material from barrows, based on the absolute chronology analysis (a group of 91 radiocarbon dates) of the sedimentary materials and their verification in the light of the data based on relative chronology. The author separates here four main stages of TRB development (dividing stage III into two substages) corresponding to cultural, economic and settling changes, dating its beginning to approx. 3900/3800 BC, and its end to approx. 2900/2800 BC.

The biological condition of TRB population in south-eastern Poland, on the basis of the bone material from Karmanowice and Pawłów, is presented by Wanda Kozak-Zychman (*The Funnel Beaker culture population buried at the cemeteries in Karmanowice, Puławy*

district, site 35, and Pawłów, Sandomierz district, site 3). The analysis presented in detail and covering estimation of death rate, life expectancy, sex structures, skull morphometry, body height and pathological changes is unfortunately deprived of conclusions of a general character, apart from the one, that "it gives in the author's opinion, a general impression about diversity among TRB population."

The results of flint assemblages analyses from the graves of the south-east TRB are presented by Jerzy Libera and Anna Zakościelna (*Flint assemblages from the graves of the Funnel Beaker culture's south-east group*). Apart from aggregation and presentation all accessible evidence together with its thorough analysis, the authors introduce a number of interesting observations, conclusions and hypotheses. Flint objects occurred in 19% of the analysed graves. No differentiation in grave goods assemblages was observed in the central burials of Kuyavian barrows, comparatively with the other graves within their borders or at the flat cemeteries. The only exception constitutes a probable symbolic grave (without the bone remains) from Pawłów distinguished by unusually rich grave goods (barrow I, grave 3). Volhynian and Świeciechów flint definitely dominates in the graves, banded and chocolate flint plays minor role, whereas erratic and Jurassic flint occurs rarely. At the same time their participation in the individual typological groups varies. The presence of chocolate flint in the graves of the south-east group of TRB, which failed to play a significant economic role here, is treated as a symbolic element of a cultural bond with the eastern group. Flint features are mainly connected with adults and they occur both in the graves of men and women. In those graves they usually occur individually, in exceptional cases there are more of them, up to 7 microtruncations in grave IV in Klementowice, site XII, although their intentional character as a grave gift is questioned by the authors. That grave, together with several other containing flint artifacts varying stylistically and technologically from the instances typical of TRB flintwork, often discovered in specific places in burials (e.g.: among chest bones, between ribs, etc.) suggesting, that they were the direct cause of death, which may indicate conflicts with Lublin-Volhynian communities and paraneolithic societies. That interesting subject deserves further research. The phenomenon of placing the flint deposits in stone cists of those constructions proves complexity of the rituals connected with the barrows.

Stanisław Iwaszkiewicz in the article *Megalithic burial rites and the Neolithic landscape in Stryczowice microregion in Sandomierz-Opatów Highland*, tries to reconstruct the regularities in barrows distribution in natural environment, what in his opinion may become a source of information useful for the research on their symbolic meaning. The analysis of graves position indicates that they were built in dominant elements of a landscape, making them noticeable from other similarly located objects, and at the same time invisible from the lower parts of valleys, where settlements were located. Orientation of individual barrows, in the author's opinion, was not based on astronomical but calendar-climate principles, connected with the Sun position announcing coming of warm and cold seasons. Barrows role was connected with space shaping and arranging, both in physical

and metaphorical sense, and their links with distant landscape forms was supposed to be connected with the cult of ancestors. The interesting problems of the research undoubtedly requires further studies with a more intensive use of available today various techniques of computer modeling as well as spatial analyses using the Geographical Information System. The simultaneous usage of calibrated and uncalibrated radiocarbon dating results is a little striking.

The research on sepulchral sites in south-eastern Poland, within which some megalithic constructions were discovered, is discussed in a group of articles of a reporting character. Barbara Matraszek i Sławomir Sałaciński (*Megalithic barrows in Stryczowice, Ostrowiec Świętokrzyski district*) present the results of the research on a TRB cemetery in Stryczowice, site VII, where fragments of two neighbouring barrows were discovered together with a small flat cemetery. Next article, written by Krzysztof Garbacz, contains extensive presentation of the research results from Grzybów (*Two barrows from Grzybów, Staszów district, on the background of the spreading of megalithic idea phenomenon in the south-eastern group of the Funnel Beaker culture*). Apart from a detailed presentation of the excavation results, the author analyses the features of the barrows from Grzybów, comparing them to similar objects from Kuyavia. The paper by Barbara Bargiel and Marek Florek (*A cemetery of the Funnel Beaker culture population at site 1 in Malice Kościelne, Opatów district*) presents the results of the research carried out in Malice Kościelne, site 1. The rescue excavations of that multicultural sepulchral site are connected with the progressing degradation of the mound located within its area. The works resulted in distinguishing several functioning stages. First, two megalithic barrows are with stone walls and post construction in its head part. In the next stage, additional burials, mainly women and children, are placed into existing barrow mounds and within the constructions located in their eastern parts. Then a small flat cemetery is created in the area in front of the barrows. The last stage of using the cemetery by the TRB communities is connected with raising a huge earth mound over the eastern parts of the barrows and the flat cemetery. Although the lack of radiocarbon dating makes their precise dating impossible, the stylistics of discovered pottery allows to connect the site with the classical phase of the south-eastern group. The ritual-sepulchral function of that place was continued by the population of the Corded Ware culture, the Mierzanowice culture, the Przeworsk culture and medieval inhabitants. The discoveries in Pawłów presented by Barbara Bargiel and Marek Florek (*A cemetery in Pawłów, Sandomierz district, on the background of similar sites of the Funnel Beaker culture*), show significant diversity of monumental grave constructions in the south-eastern group of the TRB. Apart from a Kuyavian type barrow, a large post structure with graves inside was examined, as well as a barrow, probably of earth construction, whose traces are ditches marking its borders and a post construction in its head part. The barrows are accompanied by flat graves located between them. A secondary burial in one of the graves is an interesting discovery, whose interpretation shall rather be looked for in early Neolithic rite patterns, than in anti vampire activities.

A significant place in the publication is taken by specific for Małopolska barrows of wood and earth construction. A pair of such barrows discovered in 1959 and examined once more in 1991–1996 located in Zagaje Stradowskie, presented in the article by Barbara Burchard: *Barrows of megalithic type in Zagaje Stradowskie, Kazimierza Wielka district*, was the direct cause of reinterpretation of a trapezium building from Niedźwiedź, originally believed to be a post structure of the Malice culture. The best known site with recognised wood and earth constructions is Slonowice, where barrows constitute an element of a sacral structure described as *temenos*. In a short article: *Temenos of the Funnel Beaker culture in Slonowice, adm. district Kazimierza Wielka. Research of 1979–2002. The third report*, summing up the research lasting for over 20 years, Krzysztof Tunia presents barrow constructions and burials from the barrows and the flat cemetery. On the basis of artifacts, stratigraphic relations and unfortunately not presented radiocarbon dating, the author synchronises the beginning of the Slonowice structure with Bronocice stage I, and the younger of its functioning connected with creating the flat cemetery is associated with the classical stage of the TRB development in Małopolska (Bronocice II).

The results of the research on a grave construction from Kichary Nowe, referring to megalithic barrows, are presented by Hanna Kowalewska-Marszałek, Henri Duday and Mira Pyżuk in their interdisciplinary study (*Kichary Nowe: megalithic barrow constructions in the light of archaeological and anthropological research*). A basin-shaped hollow, within which five TRB graves with stone constructions were located, constitutes barrow relics. One grave was also discovered outside the basin-shaped object. Five of the buried people were adult. Only in two cases it was possible to determine the sex. Comparatively rich grave goods (containing among other things a copper dagger) occurred only in two graves. Particularly thorough examination of the bone arrangement in the burials led to the conclusion that they were laid in wooden coffins. A series of radiocarbon dating obtained for the graves discovered at the site indicates late dating: to the end of 4th and the beginning of 3rd millennium BC.

The articles by Marek Florek [*Cemeteries with 'nonmegalithic' graves and burials in pits within the settlements the south-eastern group of the Funnel Beaker culture (south of the Vistula)*], Jolanta Bagińska [*A cemetery of the Funnel Beaker culture at site 25 in Łubcze, Tomaszów Lubelski district*] and Waleria Misiewicz [*A cemetery of the Funnel Beaker culture in Sadurki, Puławy district*] discuss burial rites of the TRB communities in south-eastern Poland connected with flat cemeteries. The presentations of those discoveries are accompanied by the authors' belief that there were no significant differences in burial rites applied in the cemeteries with megalithic barrows and other burial grounds, what shall indicate a considerable unification of a symbolic-ritual sphere of the south-eastern TRB group.

The reviewed book offers its readers extensive material for further reflection and discussion. However, a long publishing process caused that some of the articles, especially those concerning presentation of fieldwork results, since the time of the conference in

Igołomia, most certainly would require a supplement. Undoubtedly worth noticing are the effects of numerous examinations of the megalithic sites within the south-eastern group of the TRB, where a number of new form of megalithic “expression” were discovered. Apart from the sepulchral sites with barrows of wood and earth construction (so called Megaxylons), which were known earlier, an interesting kind of burial sites emerges, consisting of two megalithic barrels accompanied by a flat cemetery, which is covered by a circular mound (e.g.: Malice Kościelne, Zagaje Stradowskie, Grzybów?, Stryszowice?). Only further examinations may answer the question whether that observation results from the state of research or correspond with the facts. Despite the frequently mentioned unquestionable connection between megalithic barrows and social structures of the TRB, the presented articles lack deeper attempts of discussion over these issues, except some truistic remarks, e.g.: about the birth of hierarchisation.

Reading the reviewed publication one may be deeply convinced, that the time of a great synthesis has come, concerning above all the social issues but also symbolic-ritual problems, especially of the south-eastern TRB group, taking advantage of the exceptional discoveries made at sepulchral sites, including the megalithic ones, in the broad context of economic changes and in the settling context. Interdisciplinary research utilizing multifacetedly numerous preserved remains of dead may bring a huge advance in further research. The DNA analyses may be particularly useful in the studies on kinship systems of the dead buried at cemeteries, and in the studies on biological condition, contemporary opportunities offered by physiochemical and isotope research, undertaking for example the issues connected with the diet. Frequent discussions about social position and structures made solely on the basis of grave goods is — what is proved by the studies presented here — pretty troublesome. A research program of the biological condition would undoubtedly deliver plenty of new information, and could contribute to solving numerous matters in controversy.

Translated by Justyna Baron

Mirosław Furmanek (Wrocław)

(rec.) Jerzy Libera, Krzysztof Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. Lublin — Kraków 2006, Instytut Archeologii i Etnologii PAN — Oddział w Krakowie, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie; 438 stron z licznymi ilustracjami; streszczenia w języku angielskim.

Problematyka megalitów jest jednym z najpopularniejszych zagadnień podejmowanych przez archeologów, a monumentalizm konstrukcji oraz aura tajemnicy otaczająca te budowle od wieków rozpała wyobraźnię nie tylko profesjonalistów. Znaczące osiągnięcia w badaniach nad tą tematyką mają od lat polscy archeolodzy. Znaczna intensyfikacja badań, przede wszystkim terenowych, w Polsce nastąpiła w ostatnich latach, przy czym odkrycia te nie dotyczą najczęściej kojarzonego z megalitami obszaru Kujaw, czy Pomorza, ale Polski południowo-wschodniej. Potrzeba podsumowania dotychczasowych badań nad tą problematyką była powodem zorganizowania przez Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie oraz Katedrę (obecnie Instytut) Archeologii Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie międzynarodowej konferencji, która odbyła się w grudniu 2002 roku w Igołomi. Efektem tej konferencji jest książka, której redakcji podjęli się Jerzy Libera i Krzysztofa Tunia. Starannie wydana publikacja liczy blisko 500 stron tekstu i przynosi obszerny zbiór 28 artykułów podejmujących różne aspekty megalityzmu wśród społeczności kultury pucharów lejkowatych.

Tom otwiera artykuł Janusza Kruka *Megality w neolicie europejskim (krótki przegląd zagadnień)*, w którym w syntetyczny sposób przedstawiona została mozaika zagadnień związanych z problematyką zróżnicowanych budowli kamiennych określanych powszechnie mianem megalitów. Autor podkreśla trwałość tych monumentalnych konstrukcji wskazując na zróżnicowane funkcje pełnione w społecznościach ich budowniczych, jak również ich oddziaływanie na późniejszych odbiorców, w tym przede wszystkim badaczy. Fizyczna trwałość tych monumentów wiązała się z trwałością symboliczną, znajdującą odzwierciedlenie w rozmaitych obrzędach odbywających się w tych miejscach, choć sens tych rytuałów był już inny niż ich twórców. Monumentalizm i trwałość wiązały się z ogromnym wysiłkiem włożonym w ich wznoszenie, zastosowaniem odpowiednich technik i znacznym zaangażowaniem społeczności budowniczych megalitów. Ocenę nakładów sił i środków związanych z pracami budowlanymi autor opiera na podstawie swoich wcześniejszych studiów. Zwraca również uwagę na dużą wiedzę astronomiczną oraz istnienie systemów metrycznych (hipoteza jaru megalitycznego). Podkreśla znaczenie najnowszych odkryć grobów i cmentarzysk megalitycznych poza najpowszechniej dotąd znanym obszarem ich występowania w strefie niżowej, zwłaszcza w Polsce południowo-wschodniej, gdzie oprócz obiektów o konstrukcji kamiennej odkrywane są również konstrukcje drewniano-ziemne, a wśród nich wyróżniające się założenie cmentarno-ceremonialne w Słonowicach. Przedstawia

również najwybitniejsze i najbardziej znane przykłady obiektów megalitycznych w Europie (np. Stonehenge, Newgrange, Knowth, Carnac). Prezentacja poglądów na temat genezy 'idei megalitycznej' prowadzi do wniosku o generacyjnym charakterze formułowania hipotez dotyczących powstania i funkcji tych konstrukcji. Kończąca artykuł sceptyczna wypowiedź autora, że „wielkie rozprzestrzenienie i zróżnicowanie oraz niejasność wielu aspektów megalitycznej idei ograniczają, bowiem możliwości jej racjonalnego i naukowo uzasadnionego tłumaczenia”, powinna na przekór stać się inspiracją do dalszych badań.

Zagadnieniom syntetycznym poświęcone jest również wystąpienie Jacka Wierzbickiego *Megality kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce?* Dokonuje on przeglądu różnorodnych koncepcji dotyczących ich funkcji, opartego na danych z literatury, jak i własnych badań. Podkreśla, że funkcja funeralna nie była jedyną, a niejednokrotny brak pochówków w obiektach uznawanych jako grobowce stawia pod znakiem zapytania taką ich funkcję. Z funkcją funeralną niewątpliwie powiązana była funkcja sakralna, a zróżnicowane materiały odkrywane w kontekście megalitów potwierdzają odbywanie się w ich obrębie wielu rytuałów. Odgrywały one również ważną rolę w organizacji przestrzeni, zwłaszcza w kontekście manifestacji własności. Koncepcje te można podzielić na dwie grupy, w których megality stanowią centrum terytorium lub występują na jego granicach (funkcja organizacji przestrzeni i funkcja alimentacyjna). Z kształtującym się w tym czasie systemem szlaków łączącym skupiska osadnicze KPL związana jest funkcja komunikacyjna. Dyskusyjnym problemem jest na ile megality wpływały na kształtowanie się przebiegu tych hipotetycznych tras, a na ile mamy do czynienia z odwrotną sytuacją, kiedy monumenty te lokowane są w pobliżu istniejących szlaków. Kulturotwórcza funkcja ma mieć związek z szerzeniem się neolitycznego sposobu życia, a ich powstanie towarzyszyło procesom przekształcania się społeczności łowiecko-zbierackich w rolniczo-hodowlane. Ich funkcjonowanie nie zakończyło się wraz z zanikiem ich budowniczych, odgrywając również współcześnie zróżnicowane role wśród różnych grup społecznych: od miejsc pozyskiwania surowca kamiennego, poprzez atrakcje turystyczne, aż po ośrodki pogańskich obrzędów.

Z problematyką obrzędowości i rolą w rytuałach substancji odurzających związany jest artykuł Jerzego T. Bąbła *Środki psychoaktywne w kulturach megalitycznych Europy Środkowej. Zarys problematyki*. Temat ten dotąd był nieczęsto podejmowany przez archeologów. Autor z podziwu godną erudycją przedstawia międzykulturowe studium wykorzystania naturalnych substancji psychotropowych pochodzenia roślinnego w różnych kulturach, poszukując jednocześnie dowodów ich wykorzystania w kulturach megalitycznych. Oprócz świadectw paleobotanicznych ich wykorzystanie mogą sugerować elementy kultury materialnej. Wśród nich szczególnie sugestywne są flaszki z kryzą, a zwłaszcza niektóre specyficzne formy przypominające makówki. Nowa interpretacja przedmiotów glinianych powszechnie dotąd uznawanych za tygle, wsparta załączono analizą fizykochemiczną Longiny Koziarowskiej *Jakościowa analiza składu chemicznego pozostałości materiałowych – osadów znajdujących się na przedmiotach pochodzących z Ćmielowa...*, wyklucza ich wykorzystanie w metalurgii, pozwala autorowi traktować je jako fajki. Pewne

wątpliwości wzbudza, trąca pułapką aktualizmu, interpretacja miniaturowych naczyń jako kieliszków.

Próbie wyjaśnienia początków grobowców kujawskich poświęcony jest artykuł Seweryna Rzepeckiego *Z badań nad genezą grobowców kujawskich*. Ich pojawienie się jest przejawem szerszych strukturalnych zmian społeczności Kujaw. W rozważaniach nad genezą grobowców kujawskich można mówić o dwóch głównych grupach hipotez. Pierwszej, upatrującej ich rozwój w efekcie lokalnych przemian oraz drugiej, według której inspiracji szukać należy w innym miejscu, zwłaszcza na zachodzie Europy. Autor jest zwolennikiem koncepcji upatrującej grobowce kujawskie, jako jeden z elementów szerszego pakietu cech kulturowych, który miał decydujący wpływ na powstanie KPL. Akceptując domogeniczny charakter tej formy pochówków wskazuje na związek ich powstania z obszarami Basenu Paryskiego i Normandii.

Obszaru Kujaw, skąd pochodzą najbardziej znane przejawy megalityzmu z ziem polskich, dotyczy artykuł Aleksandra Kośko *Grobowce quasi megalityczne w kulturze wczesno agrarnych społeczności Wysoczyzny Kujawskiej: 4500–2000 przed Chr. Uwagi o aktualnych problemach badawczych*, eksponujący jednak mniej spektakularne jego formy, jakimi są tzw. grobowce quasi-megalityczne o konstrukcji otoczkowej lub drewniano-ziemnej. Autor prezentuje przykład takiego grobowca odkryty w Sławsku Dolnym, stan. 34. Grobowiec ten został założony około połowy IV tys. przed Chrystusem przez ludność KPL. W jego obrębie wystąpiło 5 grobów tej kultury, a jeden został wkopany przez społeczności kultury amfor kulistych (dalej KAK) w istniejący już nasyp. Weryfikacji wymaga kalibracja drugiej z prezentowanych w pracy dat 14C, odnoszona do grobu KAK (4620 ± 70 BP $\neq$ 3520 ± 95 BC). Materiały odkryte w grobowcu w Sławsku Dolnym sugerują udział tradycji wywodzącej się z małopolskiej grupy południowo-wschodniej KPL.

Wielu nowych informacji na temat obrządku pogrzebowego ludności KPL na Kujawach możemy odnaleźć w pracy Lucyny Domańskiej *Cmentarzysko megalityczne kultury pucharów lejkowatych w Łacku, pow. Inowrocław*. Wieloletnie badania pozwoliły na odkrycie osady fazy sarnowskiej oraz wzniesionych na jej terenie grobowców megalitycznych, uznawanych wcześniej za relikty budynków mieszkalnych. Oprócz obserwacji dotyczących relacji pomiędzy grobowcami a starszą osadą, elementów konstrukcyjnych grobowca oraz etapów jego wznoszenia i funkcjonowania, niezwykle cenne są datowania 14C słupów konstrukcji poprzedzającej wzniesienie grobowca 2 oraz zwłaszcza próbki substancji organicznej (dziegieć) znajdującej się na łyżce glinianej związanej z czasem powstania tego grobowca (5010 ± 70 BP.)

Problematyce grobowców megalitycznych na Kujawach poświęcony jest artykuł Małgorzaty Rybickiej *Kilka uwag na temat chronologii i rozmieszczenia grobowców megalitycznych na kujawskich cmentarzyskach kultury pucharów lejkowatych*. Podsumowane są tu informacje dotyczące datowania grobowców megalitycznych na Kujawach oraz analizowane są ich relacje przestrzenne w obrębie najpełniej rozpoznanych cmentarzysk. Zdaniem autorki na podstawie nielicznych (3) dat 14C nie można określić czasu pojawienia się

i zaniku grobowców megalitycznych na Kujawach. Dane stratygraficzne i cechy wyposażenia grobów jednostkowych również nie umożliwiają jednoznacznego określenia ich chronologii. Można jedynie stwierdzić, że megality KPL na Kujawach były zapewne budowane w fazie wczesnowiódrekiej. Regułą rozpoznaną przez Autorkę, choć nie poddaną interpretacji jest grupowanie się grobowców w obrębie poszczególnych cmentarzysk w wachlarzowate skupiska liczące po trzy obiekty. Na podstawie cech morfologicznych wydziela trzy rodzaje grobowców: bez podziałów wewnętrznych z grobem głównym zlokalizowanym w odległości 3–5 m od czoła, z dobudowaną do wcześniejszego grobowca partią czołową oraz grobowce ze znajdującymi się w ich obrębie budowlami sakralnymi. Analiza cech materiału zabytkowego, orientacji i elementów konstrukcyjnych prowadzi do wyróżnienia trzech grup cmentarzysk, które mogą wynikać z różnic chronologicznych. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na duże braki w ewidencji archeologicznej dotyczącej grobowców megalitycznych na Kujawach, pomimo tego, że od wielu lat obszar ten był miejscem intensywnych badań, a wiadomości o nich wykorzystywane są we wszystkich opracowaniach monograficznych (np. mała ilość dat, braki planów wielu stanowisk, zakres przestrzenny badań wykopaliskowych ograniczony do kopców).

Pewne sugestie Małgorzaty Rybickiej na temat podobieństw w sposobach uporządkowania przestrzeni cmentarzysk i pojedynczych grobów z formami zagospodarowania przestrzeni osiedli KPL rozwija Andrzej Pelisiak w artykule *Grobowce megalityczne. Nowe możliwości interpretacji?* Ogromne doświadczenie i wieloletni dorobek badawczy dotyczący „niżowych” materiałów osadowych skłoniły autora do przedstawienia interesującej hipotezy związanej z istnieniem zintegrowanego systemu kształtowania i uporządkowania przestrzeni na różnych poziomach jej organizacji i na zróżnicowanych funkcjonalnie stanowiskach. Obserwacje wspólnych cech, jak i różnic w rozplanowaniu osiedli KPL i ich relacji do warunków środowiska przyrodniczego oraz sposobów zagospodarowania przestrzeni grobowców zastanawiają, czy mamy tu do czynienia wyłącznie z podobieństwami formalnymi wynikającymi ze ścisłych związków pomiędzy codziennymi czynnościami gospodarczymi, czy też efektami działań wynikających z wyobrażeń symbolicznych. Artykuł ten, choć niewątpliwie dyskusyjny, inspiruje do dalszych badań.

Podobnej problematyce poświęcony jest również artykuł Renaty Zych *Organizacja przestrzeni miejsc z grobowcami kujawskimi i jej symbolika*. Podała ona szczegółowej analizie niektóre elementy cmentarzysk z grobowcami kujawskimi występującymi w kilku skupiskach: środkowopomorskim, zachodniopomorskim i kujawsko-chełmińskim. Analiza ta prowadzi autorkę do wniosku, że pomimo pewnych cech wspólnych, takich jak monumentalizm i kształt są one bardzo zróżnicowane. Wynikać to ma z dużej roli lokalnej tradycji, a nie interregionalnej idei („religii”) megalitycznej. Odrzuca również wpływ budownictwa naddunajskiego na wykształcenie się formy grobowców, które w opinii autorki związane są z istnieniem hierarchizacji w społeczeństwie KPL, przyjmując marksistowską interpretację roli grobowców Bruce’a Trigger’a oraz dyskusyjne założenia ekonomicznej racjonalności społeczności neolitycznych.

Z innych założeń dotyczących funkcjonowania społeczeństw pradziejowych wychodzi Jerzy T. Bąbel w artykule *Próba rekonstrukcji grobowca megalitycznego ze stanowiska V w Broniszowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*. Zakłada on istnienie synkretycznego charakteru różnych sfer funkcjonowania człowieka neolitycznego, dla którego wydzielana obecnie praktyka gospodarcza i nawet najprostsze działania utylitarne były ściśle powiązane z wyobrażeniami symbolicznymi. Budowniczym grobowców nie był zatem *homo oeconomicus*, ale *homo religiosus*. Wykorzystując efekty własnych prac wykopaliskowych w Broniszowicach, autor próbuje odtworzyć formę grobowca oraz kolejność działań związanych z jego wznoszeniem i obrzędowym wykorzystaniem. Przedstawiając rekonstrukcję idealnego planu grobowca dochodzi do wniosku o funkcjonowaniu wśród jego budowniczych stałego modułu miary długości (nawiązanie do hipotezy tzw. jardu megalitycznego).

Artykuł Stanisława Kukawki, Jolanty Małeckiej-Kukawki i Bogusławy Warzykowskiej *Grobowce kujawskie na ziemi chełmińskiej* prezentuje informacje na temat nieistniejących obecnie obiektów megalitycznych odnotowanych w informacjach archiwalnych związanych z działalnością XIX wiecznych badaczy, głównie G. Ossowskiego. Artykuł ten uświadamia nam jak wiele obiektów tego typu bezpowrotnie zniknęło z krajobrazu kulturowego. Wśród przedstawianych stanowisk na szczególną uwagę zasługuje podwójny grobowiec z Dźwierzyna.

Również na podstawie danych archiwalnych Barbara Matraszek (*Grobowiec megalityczny w Rybnie, pow. Sochaczew*) opisuje wyniki badań grobowca megalitycznego w Rybnie pow. Sochaczew, prowadzonych w 1935 r. przez Konrada Jażdżewskiego. Stanowi on najdalej na południowo-wschód położony obiekt związany zapewne z kujawskim skupiskiem cmentarzysk megalitycznych.

Sensacyjnym odkryciem grobowców megalitycznych na Dolnym Śląsku poświecony jest artykuł Włodzimierza Wojciechowskiego i Piotra Cholewy (*Grobowce kujawskie kultury pucharów lejkowatych na Dolnym Śląsku*). Prezentuje on pierwsze dwa sezony badań jednego z grobowców wchodzących w skład cmentarzyska odkrytego w Lesie Muszkowickim koło Henrykowa. Odkryte elementy konstrukcji grobu jednoznacznie wskazują na jego genetyczne związki z grobowcami typu kujawskiego. Ich pojawienie się w strefie Przedgórze Sudeckiego interpretowane jest jako efekt migracji przedstawicieli grupy wschodniej KPL wywodzących się z obszarów Kujaw lub Wielkopolski.

Podsumowanie dotychczasowych badań cmentarzysk kurhanowych na Morawach przedstawia Miroslav Šmíd (*Morawskie cmentarzyska kurhanowe kultury pucharów lejkowatych*). Autor, zasłużony badacz neolitu morawskiego, od lat 70. XX wieku prowadził liczne prace wykopaliskowe cmentarzysk oraz ich szerokiego kontekstu osadniczego, zwłaszcza towarzyszących im niejednokrotnie grodzisk KPL. Obecnie znanych jest 18 tego typu cmentarzysk, które koncentrują się głównie w dorzeczu Morawy, w okolicach Olmuńca i Prostejova, sięgając w pojedynczych przypadkach po Svitave na zachodzie. Cmentarzyska są w przeważającej mierze lokowane na południowych i południowo-wschodnich stokach wzniesień, a w orientacji samych grobów zdaniem autora główną rolę odgrywało położenie księżycy. Liczba kopców na poszczególnych stanowiskach jest różna, zwykle jest

ich 20–30. Cmentarzyska występują na ogół w sąsiedztwie osad, rozdzielone w terenie wyraźną formą morfologiczną (rowem erozyjnym). Dotychczasowe badania pozwalają na wydzielenie 4 podstawowych rodzajów grobowców, na podstawie elementów konstrukcyjnych i form obrządku pogrzebowego: kurhany ze zwartym płaszczem kamiennym i grobami szkieletowymi, z konstrukcjami kamiennymi w formie murków i grobami ciałopalnymi, bez konstrukcji kamiennych z grobami ciałopalnymi oraz ze zwartym płaszczem kamiennym i grobami ciałopalnymi. Przeciętne wymiary grobów wynoszą około 3,6 x 8 m i są bliskie wielkości domów neolitycznych. Analiza konstrukcji grobowców wskazuje, że ich budowa była jednorazowym aktem. Uwagę zwracają bogato wyposażone groby dzieci. Szczątki zmarłych w grobach ciałopalnych składane były w popielnicach. Popielnice lub naczynia je przykrywające często zaopatrzone są w specjalnie wywiercony otwór. Z zabiegami obrzędowymi związane jest również rozbijanie wchodzących w skład wyposażenia toporów. W rozwoju cmentarzysk kurhanowych autor wyróżnia trzy fazy. Najstarsza związana jest z fazą baalberską (faza IB KPL na Morawach wg Šmída) i charakteryzuje się obecnością kurhanów ze zwartym płaszczem kamiennym, pochówkami szkieletowymi oraz pojawieniem się ciałopalenia. W drugiej fazie (faza drahanovicka, faza IIA KPL wg Šmída) występują kurhany z konstrukcjami kamiennymi w formie murków, w których występują wyłącznie groby ciałopalne. Dla trzeciej fazy (faza ohrozimska, faza IIB KPL wg Šmída) charakterystyczna jest obecność kurhanów bez konstrukcji kamiennych lub z konstrukcjami przekształconymi. Geneza kurhanów starszej fazy łączona jest z baalberskimi kurhanami z dorzecza Soławy, a młodszej z grobowcami bezkomorowymi. Zwraca uwagę brak dat ¹⁴C z tych obiektów utrudniający ich osadzenie na skali czasu, nie jest to jednak problem tylko i wyłącznie cmentarzysk morawskich.

Znaczą część książki zajmuje prezentacja odkryć na obszarze Polski południowo-wschodniej. Chronologiczny kontekst rozwoju idei megalitycznej w tym regionie, ze względu na nieliczne datowania materiałów z grobowców, oparty na analizie chronologii absolutnej (zespół 91 dat 14C) materiałów osadowych i ich weryfikacji w świetle danych opartych na chronologii względnej, znajdujemy w opracowaniu Piotra Włodarczaka *Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych*. Autor wydziela tu cztery główne fazy rozwoju KPL (fazę III dzieląc na dwie podfazy), odpowiadające przemianom kulturowym, gospodarczym i osadniczym, datując jej początek na ok. 3900/3800 BC, a koniec na ok. 2900/2800 BC.

Stan biologiczny populacji KPL w Polsce południowo-wschodniej na podstawie analizy materiałów szkieletowych z Karmanowic i Pawłowa przedstawia Wanda Kozak-Zychman (*Ludność kultury pucharów lejkowatych pochowana na cmentarzyskach w Karmanowicach, pow. Puławy, stanowisko 35 i w Pawłowie, pow. Sandomierz, stanowisko 3*). Szczegółowo przedstawiono analiza obejmująca ocenę wymieralności, długości życia, struktury płci, morfometrii czaszek, wysokości ciała i zmian patologicznych jest niestety pozbawiana wniosków o ogólnym charakterze poza tym, że daje „w ocenie autorki ogólne wyobrażenie o zróżnicowaniu ludności KPL”.

Wyniki analiz inwentarzy krzemiennych grobów grupy południowo-wschodniej KPL przedstawia Jerzy Libera wraz z Anną Zakościelną (*Inwentarze krzemienne z grobów grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*). Oprócz zebrania i przedstawienia wszelkich dostępnych źródeł oraz ich dokładnej analityki otrzymujemy również szereg ciekawych spostrzeżeń, wniosków i hipotez. Przedmioty wykonane z krzemienia wystąpiły w 19% analizowanych grobów. Nie zaobserwowano zróżnicowania wyposażenia zmarłych pochowanych w centralnych pochówkach grobowców kujawskich w porównaniu do innych grobów znajdujących się w ich obrębie, czy na cmentarzyskach płaskich. Wyjątkiem jest prawdopodobny grób symboliczny (bez szczątków kostnych zmarłego) z Pawłowa, wyróżniający się szczególnym bogactwem inwentarza (grobowiec I, grób 3). W zespołach grobowych zdecydowanie dominuje krzemień wołyński i świeciechowski, krzemień pasiasty i czekoladowy odgrywa rolę drugorzędną, a narzutowy i jurajski występuje rzadko. Jednocześnie ich udział w poszczególnych grupach typologicznych jest zmienny. Obecność krzemienia czekoladowego w grobach grupy południowo-wschodniej KPL, który nie odgrywał tu większej roli gospodarczej, jest traktowana jako symboliczny element funkcjonowania więzi kulturowej z grupą wschodnią. Przedmioty krzemienne w przeważającej liczbie związane są z osobnikami dorosłymi i występują zarówno w grobach kobiecych, jak i męskich. W grobach występują przeważnie pojedynczo, wyjątkowo jest ich więcej — aż do 7 mikrolitycznych półtylczaków w grobie IV w Klementowicach, stan. XII, choć ich intencjonalny charakter jako daru grobowego jest przez autorów podważany. Zespół ten, jaki i kilka kolejnych przykładów grobów, w których wystąpiły wyroby krzemienne odbiegające stylistycznie i technologicznie od egzemplarzy typowych dla krzemieniarstwa KPL, niejednokrotnie odkrywane w specyficznych miejscach pochówków (np. wśród kości klatki piersiowej, pomiędzy żebrami itp.) sugerujących, że były one bezpośrednią przyczyną śmierci zmarłego, mogą być wskazówkami konfliktów ze społecznościami kultury lubelsko-wołyńskiej i paraneolitycznymi. Ta interesująca problematyka zasługuje na dalsze badania.

○ złożoności obrzędowości związanej z grobowcami świadczy ciekawe zjawisko składania depozytów krzemiennych w obstawach kamiennych tych konstrukcji.

Z kolei Stanisław Iwaniszewski w artykule *Megalityczny obrządek pogrzebowy i neolityczny krajobraz w mikroregionie stryczowickim na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej* próbuje odtworzyć prawidłowości rozmieszczenia grobowców w środowisku przyrodniczym, co jego zdaniem może być źródłem informacji do badań nad ich symbolicznym znaczeniem. Analizowane położenia grobowców wskazują, że powstawały w dominujących elementach krajobrazu, umożliwiającym ich dostrzeganie z innych podobnie lokalizowanych obiektów, a pozostawały niewidoczne z niższych partii dolin, gdzie zakładane były osady. W orientacji poszczególnych grobowców zdaniem autora nie wykorzystywano zasad astronomicznych, ale kalendarzowo-klimatyczne, związane z pozycjami słońca, zapowiadające nadejście ciepłej i zimnej pory roku. Rola grobowców związana była z kształtowaniem i porządkowaniem przestrzeni, w sensie zarówno fizycznym, jaki i metaforycznym, a ich związek z odległymi formami krajobrazu miałby się wiązać z kultem przodków. Podjęta

przez autora ciekawa problematyka badań niewątpliwie wymaga dalszych studiów, w których w szerszym stopniu powinny znaleźć zastosowanie dostępne obecnie zróżnicowane techniki modelowania komputerowego oraz analiz przestrzennych wykorzystujących systemy informacji przestrzennej (GIS). Trochę razi w artykule jednoczesne wykorzystywanie niekalibrowanych i kalibrowanych wyników datowań ¹⁴C.

Badaniom stanowisk sepulkralnych na obszarze Polski południowo-wschodniej, w obrębie których odkryto konstrukcje megalityczne, poświęcona jest grupa artykułów o charakterze sprawozdawczym. Barbara Matraszek i Sławomir Sałaciński (*Grobowce megalityczne w Stryczowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski*) przedstawiają wyniki badań cmentarzyska KPL w Stryczowicach, stan. VII, gdzie odkryto fragmenty dwóch sąsiadujących ze sobą grobowców oraz towarzyszącego im niewielkiego cmentarzyska płaskiego. Kolejny artykuł to obszernie przedstawienie wyników badań w Grzybowie autorstwa Krzysztofa Garbacza (*Dwa grobowce z Grzybowa, pow. Staszów na tle zjawiska rozpowszechnienia się idei megalitycznej w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*). Oprócz szczegółowego przedstawienia wyników sześcioletnich badań wykopaliskowych, analizuje cechy grobowców grzybowskiich w stosunku do analogicznych obiektów z Kujaw. Rezultatem badań w Malicach Kościelnych, stan. 1, pow. Opatów, poświęcone jest opracowanie Barbary Bargiel i Marka Florka (*Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów*). Ratownicze badania tego wielokulturowego stanowiska sepulkralnego związane są z postępującym niszczeniem znajdującego się w jego obrębie kopca. W wyniku tych prac wyróżniono kilka faz funkcjonowania. Najpierw powstają dwa grobowce megalityczne, o ścianach wzniesionych przy użyciu kamienia i z konstrukcją słupową w czołowej jego części. W kolejnym etapie w istniejące nasypy grobowców oraz w obrębie konstrukcji znajdujących się w ich częściach wschodnich składane są kolejne pochówki, głównie kobiet i dzieci. Następnie w przestrzeni przed grobowcami powstaje niewielkie cmentarzysko płaskie. Ostatni etap wykorzystania cmentarzyska przez społeczności KPL wiąże się z wzniesieniem nad wschodnimi częściami grobowców oraz cmentarzyskiem płaskim wielkiego kopca ziemnego. Chociaż brak datowań ¹⁴C uniemożliwia ich dokładne datowanie to stylistyka odkrytej ceramiki pozwala łączyć założenie z fazą klasyczną grupy południowo-wschodniej. Obrzędowo-sepulkralna funkcja tego miejsca kontynuowana była przez ludność kultury ceramiki sznurkowej, kultury mierzanowickiej, kultury przeworskiej oraz średniowiecznych mieszkańców. Odkrycia w Pawłowie, przedstawione przez Barbarę Bargiel i Marka Florka (*Cmentarzysko w Pawłowie, pow. Sandomierz na tle innych podobnych stanowisk kultury pucharów lejkowatych*), ukazują duże zróżnicowanie monumentalnych konstrukcji grobowych w grupie południowo-wschodniej KPL. Oprócz grobowca w typie kujawskim przebadano tu dużą naziemną budowlę słupową z grobami w jej wnętrzu oraz grobowiec, zapewne o konstrukcji ziemnej, którego śladem są rowy wytyczające jego granice oraz konstrukcja słupowa w części czołowej. Mogiłom towarzyszyły groby płaskie zlokalizowane pomiędzy nimi. Interesującym odkryciem jest wtórny pochówek w jednym z grobów, którego interpretacji

należy raczej doszukiwać się we wczesnoneolitycznych wzorcach obrzędowych niż praktykach antywampirycznych.

Ważne miejsce w tomie zajmują specyficzne dla Małopolski grobowce o konstrukcji drewniano-ziemnej. Para takich grobowców odkryta w 1959 roku i ponownie badana w latach 1991–1996 w Zagaju Stradowskim przedstawiana w artykule Barbary Burchard *Grobowce typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim, pow. Kazierza Wielka*, była bezpośrednim powodem reinterpretacji budowli trapezowatej z Niedźwiedzia, uznawanej początkowo za budynek słupowy kultury malickiej. Najbardziej znanym stanowiskiem z rozpoznanymi konstrukcjami drewniano-ziemnymi są Słonowice, gdzie grobowce stanowią element większego założenia sakralnego określanego mianem *temenos*. W krótkim artykule pt. „*Temenos*” kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1979–2002. Trzecie sprawozdanie, podsumowującym ponad dwudziestoletnie badania, Krzysztof Tunia przedstawia konstrukcje grobowców, charakteryzuje pochówki z grobowców oraz cmentarzyska płaskiego. Na podstawie materiału zabytkowego, relacji stratygraficznych oraz niestety nieprzedstawionych datowań ¹⁴C, początek słonowickiego założenia synchronizowany jest z fazą Bronocice I, a młodsza faza jego funkcjonowania związana z powstaniem cmentarzyska płaskiego łączona z klasycznym etapem rozwoju KPL w Małopolsce (Bronocice II).

Wyniki badań nawiązującej do grobowców megalitycznych konstrukcji grobowej z Kichar Nowych przedstawiają w swoim interdyscyplinarnym studium Hanna Kowalewska-Marszałek, Henri Duday i Mira Pyżuk (*Kichary Nowe: „megalityczne” konstrukcje grobowe w świetle badań archeologicznych i antropologicznych*). Relikty grobowca stanowi tu nieckowate zagłębienie, w obrębie którego znajdowało się pięć grobów KPL z konstrukcjami kamiennymi. Jeden grób odkryto też poza nieckowatym obiektem. Pięć spośród pochowanych osób reprezentuje dorosłych osobników. Płeć udało się ustalić tylko w dwóch przypadkach. Dość bogate wyposażenie (wśród niego miedziany sztylet) wystąpiło tylko w dwóch grobach. Bardzo dokładne obserwacje układu kości pochówków doprowadziły do wniosku o złożeniu ich w drewnianych trumnach. Seria dat ¹⁴C uzyskana dla odkrytych na stanowisku grobów wskazuje na ich późne datowanie, na przełom IV i III tysiąclecia przed Chrystusem.

Obrzędowości pogrzebowej społeczności KPL na obszarze Polski południowo-wschodniej związanej z cmentarzyskami płaskimi poświęcone są artykuły Marka Florka (*Cmentarzyska z grobami „niemegalitycznymi” i pochówki w jamach gospodarczych w obrębie osad w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych (na zachód od Wisły)*), Jolanty Bagińskiej (*Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 25 w Łubczu, pow. Tomaszów Lubelski*) i Walerii Misiewicz (*Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Sadurkach, pow. Puławy*). Prezentacji tych odkryć towarzyszy przekonanie autorów o braku większych różnic w rytuałach pogrzebowych stosowanych na cmentarzyskach z grobowcami megalitycznymi i innych miejscach grzebalnych, co ma świadczyć o dużej unifikacji sfery symboliczno-obrzędowej grupy południowo-wschodniej KPL.

Recenzowany tom przynosi czytelnikom ogromny materiał do dalszych rozważań i dyskusji. Długi proces wydawniczy spowodował jednak, że część artykułów, dotycząca zwłaszcza prezentacji wyników badań terenowych, od czasu konferencji w Igołomi z całą pewnością wymagałaby uzupełnienia. Niewątpliwie na uwagę zasługują efekty licznych badań stanowisk megalitycznych w obrębie grupy południowo-wschodniej KPL, gdzie odkryto cały szereg nowych form megalitycznej 'ekspresji'. Oprócz znanych już wcześniej stanowisk sepulkralnych z grobowcami o konstrukcji drewniano-ziemnej (tzw. megaksylony) zarysowuje się ciekawy rodzaj założeń cmentarnych, składający się z dwóch grobowców megalitycznych i towarzyszącego mu cmentarzyska płaskiego, które zostaje przykryte okrągłym nasypem (np. Malice Kościelne, Zagaje Stradowskie, Grzybów?, Stryczowice?). Na pytanie czy obserwacja ta jest wynikiem stanu badań, czy odpowiada rzeczywistości odpowiedzieć mogą dopiero dalsze badania. Pomimo wielokrotnie podnoszonego niewątpliwego związku grobowców megalitycznych ze strukturami społecznymi KPL, brak w prezentowanych artykułach wnikliwszych prób podejmowania tych kwestii, z wyjątkiem dość truistycznych stwierdzeń, np. o narodzinach hierarchizacji.

Czytając omawianą publikację można nabrać głębokiego przeświadczenia, że nadszedł czas wielkiej syntezy, dotyczącej przede wszystkim problematyki społecznej, ale również symboliczno-obrzędowej, zwłaszcza grupy południowo-wschodniej KPL, wykorzystującej efekty wyjątkowych odkryć dokonanych na stanowiska sepulkralnych, w tym megalitycznych, w szerokim kontekście zmian gospodarczych oraz kontekście osadniczym. Znaczący skok w dalszych badaniach nad tą problematyką mogą przynieść badania interdyscyplinarne wykorzystujące wieloaspektowo licznie zachowane szczątki zmarłych. W badaniach nad systemami pokrewieństwa zmarłych pochowanych na cmentarzyskach, szczególnie przydatne mogą się okazać analizy DNA, natomiast w studiach nad kondycją biologiczną współczesne możliwości badań fizykochemicznych czy też izotopowych, podejmujące np. zagadnienia związane z dietą. Częste wnioskowanie o społecznej pozycji i strukturach wyłącznie na podstawie wyposażenia grobów jest, co pokazują przedstawione tu studia, dość kłopotliwe. Program badań stanu biologicznego dostarczyłby tu niewątpliwie szeregu nowych informacji i mógłby się przyczynić do wyjaśnienia wielu, pojawiających się kwestii spornych.